

ФЕДІР ВАСИЛЬОВИЧ ТАРАНОВСЬКИЙ: ТЕРНИСТИЙ ШЛЯХ ДО ЕМІГРАЦІЇ (До 135-річчя від дня народження)

Проведена реконструкція життя і діяльності визначного правознавця Ф.В. Тарановського у 1916-1920 років. Розглянуті психологічні і соціально-економічні чинники, які вплинули на його вибір від'їхати «на еміграцію». З'ясована та уточнена хронологія подій життя Ф.В. Тарановського у вказаному періоді.

Ключові слова: Україна, правознавство, Ф.В. Тарановський, еміграція, психологічні і соціально-економічні чинники.

Проведена реконструкція жизни и деятельности выдающегося правоведа Ф.В. Тарановского в 1916-1920 годов. Рассмотрены психологические и социально-экономические факторы, повлиявшие на его решение уехать в эмиграцию. Выяснена и уточнена хронология событий в жизни Ф.В. Тарановского этого периода.

Ключевые слова: Украина, правоведение, Ф.В. Тарановский, эмиграция, психологические и материальные факторы.

The reconstruction of life and work of an outstanding jurist F.V. Taranovskiy in 1916-1920 is performed. The psychological and socio-economical factors that influenced on his decision to go into exile were considered. The F.V. Taranovskiy life events chronology during this period was clarified and refined.

Key words: Ukraine, jurisprudence, F.V. Taranovskiy, immigration, psychological and socio-economical factors.

Видатний юрист, історик права, що народився 12 травня 1875 року у м. Плонськ, Плоцької, надалі Варшавської губернії. Академік двох академій наук – Всеукраїнської академії наук та Сербської академії наук, визначний організатор вищої юридичної освіти тощо. Постає його за часів Радянського Союзу досить довго була у тіні радянської доктрини розвитку вітчизняної юридичної освіти. Чи не основною причиною такого ставлення до особистості Ф.В. Тарановського можна вважати те, що він був одним з перших академіків ВУАН, створеної за часів гетьмана П. Скоропадського та до того ще й емігрував з України у Сербію. То ж перші публікації щодо життя і діяльності Ф.В. Тарановського з'являються спочатку за кордоном [24; 25]. Інформація про нього подається в енциклопедії Югославії [36] Чи не вперше ім'я Ф.В. Тарановського в Україні з'являється у 1992 році у монографії, присвяченій розвитку вітчизняної юридичної науки [35]. Низка історіографічних праць, в яких більш детально розглядаються особистість Ф.В. Тарановського, його життєвий шлях та науковий доробок з'являється вже за часів незалежності України у 1990-ті роки [22; 29; 30]. Надалі інтерес до постаті

Ф.В. Тарановського посилювався, чому сприяли розробка його наукової спадщини та підготовка історично-наукових видань з історії ряду установ, в яких працював Ф.В. Тарановський. До останніх видань можна віднести історію Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара різних років, біографічний словник професорів вказаного університету, різні за роками видання, присвячені історії Національної академії наук України, юридичну енциклопедію тощо [4; 5; 20; 23; 29; 32].

Автор цієї статті й сам долучився певним чином до цих видань, написавши до історії Дніпропетровського національного університету відповідні розділи та біографічні нариси, й надавши для видання з історії Академії наук України віднайдену ним в одному з російських архівів [34]. світлину Ф.В. Тарановського, що стала на той час єдиною відомою в Україні світлиною вченого з кола перших дванадцяти академіків Всеукраїнської академії наук 1918 року, яку довго не вдавалося відшукати. Оскільки ця світлина подається завжди в кадрованому вигляді ми наводимо її так, як вона виглядає в оригіналі (Фото 1).

Фото 1. Ф.В. Тарановський за письмовим столом (приблизно 1912 р.)

Серед праць, що вийшли друком у Росії, – публікації [12; 13; 16; 19; 28]. З недавніх публікацій в Україні відзначимо статтю О.С. Музичка [15], в якій на широкій джерельній та історіографічній базі проведено комплексний аналіз наукових зв'язків Ф.В. Тарановського з польськими істориками права та його внеску в розвиток полоністики, а також зазначено, що «першим проблему «Тарановський і Польща» задекларував невдовзі після смерті вченого відомий польський історик права Войцех Гейнош» [37]. Постаті Ф.В. Тарановського торкалася й Л.М. Мудриєвська, яка в 2005 році зробила спробу з'ясувати причини і наслідки еміграції Ф.В. Тарановського [14].

Досить часто прізвище Ф.В. Тарановського зустрічається в дослідженнях з слов'янського зарубіжжя в Сербії [6-8; 19; 27 та інші].

Утім спостерігаються певні прогалини в дослідженні життєпису Ф.В. Тарановського. Відомо, що Ф.В. Тарановський емігрував до Сербії у 1920 році. С.І. Михальченко, зокрема, наводить як час прибуття Ф.В. Тарановського на Балкани весну 1920 року, не уточнюючи дату. Але, як доводить проведений нами історіографічний аналіз, й досі відсутній детальний аналіз життя і діяльності Ф.В. Тарановського у 1917-1920 роках, реконструкція тих подій у його особистому житті, які привели видатного вченого до еміграції. Але ж дійсність, яка оточувала Ф.В. Тарановського, її повсякденні прояви були досить важливим чинником його життя у вказані роки, важливим для розуміння його душевного й психологічного стану, його загального настрою, з'ясування мотивів, що примусили його податися на еміграцію. Цей період фактично випадає з досліджень життя і творчості Ф.В. Тарановського, які здебільшого обмежуються фактами його членства у Всеукраїнській академії наук та деякими відомостями про його діяльність в академії. А в деяких Інтернет-виданнях пишеться й таке? «В период гражданской войны – в 1918-1919 годах – Ф.В. Тара-

новский следовал за Белой гвардией и преподавал курс истории русского права в университетах городов, находившихся под контролем белогвардейских властей: в Харькове, Екатеринославе и Симферополе». Тому метою нашого дослідження стала реконструкція життя і діяльності Ф.В. Тарановського саме у 1916-1920 роках. Відправним пунктом нашого дослідження є той момент, коли Ф.В. Тарановський дійшов висновку про можливість, а потім і необхідність переїзду до України, де він плідно попрацював на її благо. Джерельною базою дослідження слугували різноманітні писемні джерела, як друковані, так і рукописні, а також наративні джерела.

Але, до розгляду вказаного питання, бажано було б хоча б коротко охарактеризувати життєвий шлях Ф.В. Тарановського до вказаного вище моменту різкого зламу його життя [22; 34].

Рід Тарановських на Волині належав до духовного звання. Родове дворянство було отримане батьком Ф.В. Тарановського за службою. Батько після закінчення Санкт-Петербурзької духовної семінарії пішов на військову службу; служив за відомством Міністерства внутрішніх справ, а надалі за воєнним відомством. Мати Ф.В. Тарановського – полька (уроджена Ридзиковська). Федір Тарановський закінчив 6-ту Варшавську гімназію у 1892 році (срібна медаль). З 1892 до 1896 року навчався на юридичному факультеті Варшавського університету. За випускню роботу «Обзор памятников магдебургского права западно-русских городов литовской эпохи» удостоений золотої медалі і ступеня кандидата. Після закінчення університету Ф.В. Тарановського залишено в його стінах в якості професорського стипендіата по кафедрі історії російського права. Наукова праця проходила під керівництвом відомих вчених О.Л. Блоха та Ф.І. Леонтовича. На початку 1899 року отримує ступінь магістра і з 1 липня того ж року призначається в. о. доцента кафедри енциклопедії юридичних і політичних наук

Варшавського університету. На початку 1903/04 навчального року обіймає ту ж посаду на кафедрі російського права. У 1905 році отримує ступінь магістра державного права у Санкт-Петербурзькому університеті. Восени 1906 року він вже екстраординарний професор Варшавського університету. У тому ж році переходить працювати екстраординарним професором Демидівського юридичного ліцею (Ярославль), де обіймає кафедру російського права. У 1908 році переїздить до Юр'єва, де обіймає посаду екстраординарного професора кафедри російського права.

На той час він вже знаний науковець, добре відомий і в Петербурзі. Саме у Санкт-Петербурзькому університеті у 1911 році він захищає дисертацію «Догматика положительного государственного права во Франции при старом порядке» і отримує ступінь доктора державного права. Ф.В. Тарановський – ординарний професор Юр'ївського університету, але вже з 1910 року він веде викладацьку діяльність і в Петербурзі як професор Вищих жіночих курсів (з енциклопедії права) та Імператорського Олександрійського ліцею (з історії руського права). У Петербурзі відбулося зіткнення Ф.В. Тарановського з міністром народної освіти Л.А. Кассо. На пропозицію міністра у грудні 1911 року зайняти кафедру енциклопедії, історії та філософії права у Санкт-Петербурзькому університеті Ф.В. Тарановський не погодився. Весною 1912 року, коли юридичний факультет обрав Ф.В. Тарановського професором тієї ж кафедри, вже сам Л.А. Кассо не затвердив обрання. Те ж саме він зробив і восени 1912 року при повторному обранні Ф.В. Тарановського. У Петербурзі вчений викладав на Вищих жіночих курсах. Після початку Першої світової війни Ф.В. Тарановський відправляє родину до Самари, а сам продовжує плідну працю.

У 1916 році вчений повертається до Юр'єва і дізнається, що університет планується перевести до Пермі. Саме з цього моменту починається еволюційний шлях Ф.В. Тарановського до України. 18 лютого 1916 року до Катеринослава прибули делегати від Юр'ївського університету професори В.П. Курчинський та А.Г. Люткевич, на запрошення міського самоврядування Раді Юр'ївського університету ознайомитися з умовами, які може надати місто, якщо університет буде переведено до Катеринослава. Повернувшись до Юр'єва делегація дала високу оцінку на засіданні ради університету матеріальній базі, запропонованій Катеринославом. На цій раді Ф.В. Тарановський виступив з великою промовою [21], у якій, зокрема, зазначав: «Катеринослав предлагает нам прекрасные, можно сказать блестящие условия. Не подлежит также сомнению, что с точки зрения заведения нового очага высшего образования на месте эвакуации Юрьевского университета и при содействии личного состава, у Катеринослава все преимущественно перед Пермью...». Крім того, Ф.В. Тарановський звернув увагу на те, що

запрошенню від Катеринослава «совершенно чуждо вмешательство со стороны отдельных лиц, хотя бы и почетных граждан города. В нем отсутствует элемент частного предприятия, и имеется обращение к нам со стороны общественных учреждений... Нам предлагается широкое и радушно гостеприимство без всяких оговорок и не связывают нас при этом обещаниями, рассчитанными на десять лет» [21, с. 5-6]. Тобто, психологічно, Ф.В. Тарановський був готовий продовжити свою діяльність саме в Україні. І це зрозуміло, якщо згадати його тісні стосунки з багатьма українськими істориками Є.В. Спекторським, Б.А. Кистяківським та іншими. Думка Ф.В. Тарановського про перенесення в Україну Юр'ївського університету, як він сам писав Є.В. Спекторському, «признана... мнением всего Совета». Про це, а також про те, що він є одним з двох делегатів для доповіді міністру про таке рішення і виїздить для цього до Петрограду 1 березня 1916 року, він повідомляє у листі до Є.В. Спекторського від 28 лютого 1916 року. Але з цим рішенням не погодилися міністр освіти та військовий міністр.

Після цього Ф.В. Тарановський переїздить до Петрограду, де Академія наук покладає на нього видання Катерининського статуту благочиння з метою підготовки академічного видання. У 1918 році Ф.В. Тарановського було запрошено до Катеринослава для організації юридичного факультету Катеринославського університету, який було тільки-но створено. З'явився він у Катеринославі десь у травні 1918 року. Про це свідчить така інформація в одній з катеринославських газет від 26(12) травня 1918 р.: «Вчера в сопровождении товарища председателя городской думы Н.Ю. Ворожейкина, городского голову посетил прибывший в Екатеринбург по приглашению совета профессоров Высших женских курсов, профессор Ф.В. Тарановский» [17].

Враховуючи, що на приїзд Ф.В. Тарановського очікували, можна вважати, що візит до голови міської думки навряд чи затримувався більше, ніж на день-два від дня приїзду. Тобто Ф.В. Тарановський уперше з'являється у Катеринославі наприкінці травня 1918 року. Вже в цій публікації з'являється й інформація, що на юридичному факультеті Катеринославського університету планується читати лекції з українського права та з гірничого права. Останнє, слід гадати, обумовлювалося наявністю в місті гірничого інституту.

Ф.В. Тарановський, сповнений нових планів та ідей, активно включається в справу створення юридичного факультету та розробки його навчального плану. Зауважимо, що це був період, коли місто вело активне листування з комісією В.І. Вернадського, щодо відкриття університету та постійно направляла відповідні делегації до Києва. Вже у неділю (26 травня 1918 р.) відбулося засідання ради Товариства сприяння вищій жіночій освіті у Катеринославі, яке опікувалося

Вищими жіночими курсами, у Катеринославі, на якому професор петроградського університету Ф.В. Тарановський зробив «соответствующий доклад, по разностороннему обсуждению которого Совет выработал руководящие положения для устройства юридического факультета» [18].

Мова йшла про те, що «возрастание политической самостоятельности и вполне свободного национального самоопределения Украины настоятельно требует самостоятельного изучения исторических основ правовой жизни страны. Для удовлетворения этой потребности учреждается особая кафедра истории западно-русского (украинского) права» [18]. Розглядаючи детально пропозиції, висунуті Ф.В. Тарановським, газета повідомляє про наступні плани створення юридичного факультету та обґрунтування цих планів. Зокрема, були заплановані такі кафедри як спеціальна кафедра гірничого права «научная разработка которого, несомненно, проявляет тенденцию к обособлению в автономную дисциплину» [18]. Намічено викладання межового законодавства, яке до цього викладалося спеціально лише у Московському межовому інституті. Було звернуто увагу на те, що «социологическое понимание права является в настоящее время прямым достоянием научной юриспруденции и проводится как в научных исследованиях, так и в преподавании. Тем не менее социология, как таковая, не получила у нас прав академического гражданства и не располагает самостоятельной университетской кафедрой. В стремлении к возможной научной полноте преподавания и следуя в этом отношении примеру многих западноевропейских и громадного большинства американских университетов, юридический факультет в Екатеринославе с самого своего основания учреждает кафедру социологии» [18]. Саме тому, на нашу думку до Катеринославського університету для читання соціології був запрошений Г. Гурвич, який емігрував у 1920 році і став надалі центральною фігурою французької соціології. На нашу думку, саме Ф.В. Тарановський запросив його до Катеринослава, оскільки він добре його знав і навіть написав свого часу передмову до твору молодого вченого.

Тобто, в існуючий загальний навчальний план викладання на юридичних факультетах з приїздом Ф.В. Тарановського закладаються підвалини нових напрямів викладання, побудованих на симбіозі наук юридично-політичних та економічних. Відповідно до цього у завдання юридичного факультету було включено створення особливого економічного відділення, «которое давало бы специальную научную подготовку в столь важных для нашего времени прикладных областях экономики как земская и государственная статистика, кооперативное дело. Страховое дело, рабочее законодательство» [18]. Першими кафедрами, що відкривалися, повинні були стати кафедра енциклопедії права, історії римського права, історії руського

права, історії західно-руського (українського) права, політичної економії, соціології.

При обговоренні питання була врахована й можливість зайняття кафедр кваліфікованими кадрами, які рятуючись від більшовиків могли переїхати до Катеринослава. І саме цими справами й обіцяв зайнятися Ф.В. Тарановський, про що говорилося так: «Возможность эта будет использована во всей полноте, для чего предполагаются соответственные шаги. Организационное дело принял на себя проф. Ф.В. Тарановский, который и сам вошел в состав профессоров нашего юридического факультета» [18].

Таким чином, ніяких думок про від'їзд з України у цей час у Ф.В. Тарановського не виникає. Він енергійно взявся до справи заснування юридичного факультету у Катеринославі. З відкриттям університету починає читати в ньому лекції. Перша лекція була прочитана ним 23 вересня 1918 року. Про це дізнаємося з листа Ф.В. Тарановського до В.І. Вернадського: «Вчера открыли мы в Екатеринославе университет, и я сижу здесь пока что в качестве декана и профессора по кафедре русской истории. Говорю пока, потому что постоянным моим status'ом считаю устройство себя на кафедру истории западнорусского права в Харьковском университете. Между тем это последнее дело движется крайне медленно. До сих пор не утверждён /закон/ об учреждении этой кафедры» [9, од.зб.27014]. Тобто Ф.В. Тарановського не задовольняє те, що він не може обійняти ту посаду, на яку він розраховував у Катеринославі й він уже думками у Харкові, де сподівається на відкриття такої кафедри. Він цікавиться у В.І. Вернадського чому ж досі не прийнятий закон про українські кафедри і просить втручання В.І. Вернадського у цю справу.

Третього-п'ятого жовтня 1918 року Ф.В. Тарановський перебував (за викликом міністра М.П. Василенка) у Києві, де брав участь в обговоренні організації Академії наук України.

У цей же час він бере також активну участь у спробах організації юридичного факультету у Полтаві. Він опікується його справами й у цьому листі. З листа випливає, що у вересні 1918 року він перебував у Полтаві. Звертаючись до В.І. Вернадського він пише: «Как я писал Вам в конце августа из Полтавы, пришлось отложить дело до обсуждения вопроса in pleno Харьковского юридического факультета» [9, од.зб.27014]. Ці ж думки турбують його і в наступному листі до В.І. Вернадського від 20 жовтня 1918 року, в якому він клопочеться, щоб до постанови про Полтавський юридичний факультет внесли відповідний пункт 14 з положення про український історико-філологічний факультет у Полтаві [9, од.зб.27015]. Хвилює його й думка про те, що у зв'язку «совершающимися событиями гетману и его правительству не до Академии, учреждение которой очевидно будет отложено» [9, од. зб. 27015].

Але справа з відкриттям Академії розв'язувалася позитивно і вже сьомого листопада 1918 року, відповідаючи на лист В.І. Вернадського від 5.11.1918 Ф.В. Тарановський зазначає, що «если меня оставят в намеченном составе, то я по-прежнему избираю кафедру сравнительной истории права, и на историю западнорусского права пойти не могу» [9, од. зб. 27017]. І в цьому ж листі він повідомляє, яке враження на нього справило видання прибувшого до Катеринослава колишнього ректора Московського університету професора О.А. Мануйлова: «Вид у Александра Аполлоновича весьма удрученный. Семья осталась в Москве» [9, од. зб. 27017].

Цей лист, свідчить, зокрема, що Ф.В. Тарановський уже знав про його призначення академіком і будував відповідні плани щодо продовження своєї діяльності в Україні. 14 листопада 1918 року Ф.В. Тарановський стає академіком першого складу Української Академії наук по відділенню соціальних наук.

Але він за політичних обставин не зміг навіть прибути на перше засідання відділу соціальних наук УАН, що відбулося 27 листопада 1918 року. І це його дуже пригнічувало. Починається новий етап його діяльності в Україні, пов'язаний з Академією. Звертаючись у листі від 26 листопада 1918 року, він детально описав ті події, які завадили йому прибути до Києва. Протягом тижня він намагався виїхати з Катеринослава на Київ, але це йому не вдалося. 1 грудня 1918 року він знову звертається до В.І. Вернадського з листом, в якому пише: «Сообщение с Киевом окончательно расстроилось... Невозможность приехать в Киев сильно меня угнетает и держит в крайне неприятном и тягостном настроении. Вполне понимаю желание Ваше и остальных академиком конституировать Академию и приступить к деятельности... Пишу все это, потому что много думаю об Академии и в высшей степени». І далі він пише: «На душе моей нехорошо. Беспокоит меня участь Харькова, где моя семья; тяготит и беспокоит вся происходящая завируха. Совершенно выбит всем этим из колеи. Хочу верить, что все это вскоре прекратится. При первой возможности безопасного передвижения явлюсь» [1, арк. 1-2].

Як бачимо, вже наприкінці 1918 року у Ф.В. Тарановського виникає психологічна криза, але він все ще сподівається на позитивність подальшого розвитку подій. І дійсно, здається все налагоджується.

У грудні 1918 року при відділі соціальних наук засновується Постійна комісія для вивчення історії західноруського й українського права, головою якої обирається Ф.М. Тарановський. Він є членом правління Академії, членом Комісії для вивчення звичаєвого права України ВУАН та Археографічної комісії, після смерті М.І. Туган-Барановського у січні 1919 року обіймає посаду голови відділу соціальних наук комісії [4; с. 20].

Відповідно до протоколів засідання правління УАН можна припустити, що Ф.В. Тарановський з'являється в Києві для постійного перебування там, як член правління УАН та керівник кафедри, десь з 7 по 16 грудня 1918 року. На початку 1919 року (лютий) Ф.В. Тарановський продовжує обіймати ту ж саму кафедру в Академії. Впродовж січня-травня 1919 року прізвище Ф.В. Тарановського фігурує у значній кількості протоколів спільних зібрань УАН. Він бере участь у розробці низки питань роботи Академії та відділу соціальних наук [4].

Влада, впродовж 1919 року у Києві змінюється досить часто. До літа 1919 року в Києві були більшовики, з серпня 1919 року в місті – денікінці. Постає питання щодо взагалі існування Української академії наук. Де ж знаходився в цей час Ф.В. Тарановський?

24 травня 1919 року спільне зібрання Академії наук затверджує постанову «відділів щодо відрядження академіків Д.І. Багалія та Ф.В. Тарановського до Харкова для археографічних дослідів на 3 місяці» [4, с. 442]. Слід гадати, що Ф.В. Тарановський виїздить до Харкова, оскільки вже 14 червня на спільному зібранні приймається рішення за відсутності Ф.В. Тарановського заступити його в роботі правління УАН [4, с. 444].

Тобто влітку 1919 року Ф.В. Тарановський вже знаходиться у Харкові, де перебуває у відрядженні і виконує обов'язки ординарного професора по кафедрі історії західно-руського права у Харківському університеті.

Але перебував він у Харкові не більше, на наш погляд, двох місяців. За листами до В.І. Вернадського вдалося встановити, коли, приблизно, він опинився у Добровольчій армії. У листі, надісланому 25 серпня 1919 року з Євпаторії, Ф.В. Тарановський писав: «Нахожусь в настоящее время Евпатории. Принял предложение войти в состав Особого Агитационного Отряда Отдела Пропанды Особого Совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами на Юге России. Состою в отряде с половины июля ст. ст. Рассчитываю быть в Харькове, где состою ординарным профессором по кафедре истории западнорусского права, 15 сентября нов. ст.» [9, од. зб. 27019]. Зважаючи на те, що 15 вересня Академія повинна розпочати роботи після канікул, він просить В.І. Вернадського зголосити в загальних зборах його прохання про відпустку на 28 днів, обіцяючи по можливості повернутися раніше. Тобто знову ж таки нема ніякої мови про наміри виїхати з України.

Ф.В. Тарановський збирався восени (у вересні) повернутися до Харкова, хоча його запрошували і до щойно відкритого Таврійського університету. В той же час у листі В.І. Вернадському він пише, що «насчет продолжения Директорией Академии сильно сомневается» [9, од. зб. 27019]. Мабуть, тому його обнімають сумні думки і він пише й про те, що збирається переговорити з професором

Таврійського університету П.П. Гензелем, який виконував на той час обов'язки декана юридичного факультету, про роботу. І робить досить сумний висновок: «Опять надо решать вопрос, где и как быть» [9, од. зб. 27019].

З щоденників В.І. Вернадського також дістаємо підтвердження, що дружина Ф.В. Тарановського продовжувала перебувати в Харкові, а сам Ф.В. Тарановський «уехал в Крым в качестве агитатора Добр. а[рмии]» [3, с. 138]. За свідченням В.І. Вернадського «Жена говорит, что он так волновался, что она его отправила; он сперва был очень возбужден приходом ДА, но затем у него началось пессимист[ическое] настроение» [3, с. 128]. Це повідомлення В.І. Вернадський записує у своєму щоденнику 8(21) вересня 1919 року, коли він, направляючись до Ростова, проїздом перебував у Харкові. Як відомо, подорож до Ростова була пов'язана з непевним статусом УАН, що створився у зв'язку з невизнанням Академії Денікіним. Саме для того, щоб вижила академія, В.І. Вернадський і прямував до Ростова. Питання це детально вивчене в працях [10; 11], а для нашого дослідження важливим є те, що саме там, у Ростові, у вересні 1919 року В.І. Вернадський зустрівся з Ф.В. Тарановським.

І разом вони продовжили боротися за виживання академії. В.І. Вернадський 16(29) вересня записує про цю подію так: «Записка, составленная мною для Деникина была мною прочитана Новг[ородцеву], Мал[инину], [Таран]овскому, которого неожиданно встретил в Ростове), Тимош[енко] – все одобрили. Таран[овский] взял место в агит[ационном] министерстве ДА, приехал сюда жаловаться на беспорядки. Он устроился в Тавр[ическом] унив[ерситете], говорит боится голода и холода для семьи... Я с ним говорил о том, что в случае утверждения Академии, но неутверждения некоторых ее членов мне придется уйти, а ему быть или През[идентом], или Непр[еменным] секр[етарем]» [3, с. 157]. Практично весь час першого перебування В.І. Вернадського в Ростові поряд з ним був і Ф.В. Тарановський. В.І. Вернадський відводив йому значну роль у справах Академії.

Тобто до початку жовтня 1919 року Ф.В. Тарановський перебував у Ростові. Ф.В. Тарановський все-таки приймає рішення повернутися до Харкова. Можна вважати, що саме у цей період (у першій половині жовтня 1919 року) Ф.В. Тарановський повертається до Харкова, оскільки наступний лист до В.І. Вернадського, датований 15 жовтня 1919 року, надійшов вже з Харкова. Лист, сповнений переживань з приводу подій, які відбувалися в Україні. З цього листа стає зрозумілою позиція Ф.В. Тарановського щодо подальшого перебування в більшовицькій Україні. Він писав:

«Харьков 15 окт 1919 г.

Глубокоуважаемый Владимир Иванович,

глубоко соболезную Вам и всем коллегам киевлянам по поводу тех бедствий, которые Вам пришлось перенести, и тех ужасов, которые Вы переживали. Слава богу, что все эти дни пережито. Надо надеяться, что больше не повторится подобная печальная история.

На днях прибыли к нам беженцы из Царицына, мои бывшие коллеги по Юрьеву. Рассказывают про свое непрерывную в течение 2-х лет жизнь под властью большевиков.

Красноречивее всех рассказов их изможденный вид. В.Э. Грабарь остался в Воронеже и, значит вторично подпал под власть большевиков. Приехавшие опасаются, что из среды профессоров будут взяты заложники. Страшно подумать об этом после мученической кончины харьковских профессоров-заложников – Вязигина, Денисова и протоиерея Стеллецкого. Проездом из Ростова в Киев был Л.Н. Яснопольский. Он любезно взял мое письмо к Вам...

Указываю адрес <...> потому, что ожидается восстановление ж. д. сообщения с Симферополем и я немедленно уеду туда. В Харькове предстоит непомерно тяжелая зима и я стремлюсь всеми силами в Симферополь. Жить вообще становится очень тяжело. Из-за хлопот и забот ничего не могу делать для научной работы, что делает жизнь труднопереносимой.

Шлю Вам искренний привет и лучшие пожелания. Свидетельствую мое почтение Вашей супруге.

Преданный Вам
Ф. Тарановский»
[9, од.зб.27020].

Але цей лист був відправлений на декілька днів пізніше, оскільки раптового приїзду біженців з Воронежу, у тому числі й В.Е. Грабаря з дружиною. І хоча Харківський університет уже отримав у цей час статут Академії на розгляд, Ф.В. Тарановський повідомляв В.І. Вернадському, що він все-таки від'їздить з родиною до Сімферополя. Враховуючи те, що він перебував у Добровольчій армії, хвилюючись за свою родину, нажаханий біженцями, усвідомлюючи можливі наслідки Ф.В. Тарановський приймає рішення виїхати до Сімферополя. Але до від'їзду він ще раз зустрівся з В.І. Вернадським.

Як відомо, у листопаді 1919 року В.І. Вернадський повторно за викликом начальника управління народної освіти у ставці Денікіна О.О. Малиновського виїхав до Ростова у справах Академії [11]. Їхав він через Харків, де знову 18 жовтня (1 листопада) 1919 року зустрівся з Ф.В. Тарановським [3, с. 182]. Ситуація, яка панувала на той час у Харкові, передана у щоденнику В.І. Вернадського так «Паника в Києве, паника в Харькове... Сегодня известия о взятии Сум и все продолжающемся отступлении Добров. армии» [3, с.181]. І через добу: «В Харькове паника все усиливается и усиливается...Сдача

Х[арькова] – нечто вроде катастрофы. Профессора все хотят бежать... Начинается «разгрузка» Харькова. На эту разгрузку уезжающие смотрят безнадежно, в душе думая, что не вернуться» [3, с. 183].

Саме в цей час, на наш погляд, й відбулося переосмислення свого подальшого життя Ф.В. Тарановським. Він виїздить з Харкова і наприкінці 1919 року Ф.В. Тарановський вже перебуває у Таврійському університеті (слід гадати разом з родиною), але продовжує опікуватися Академією наук, відстоюючи її необхідність. 8(21) січня 1920 року В.І. Вернадський, який 7(20) січня 1920 року прибув до Криму, записує у своєму щоденнику:

«В Таврич[еском] унив[ерситете] вопрос об Академии в Киеве провалился, и образование новой академии признано ненужным. Андрусов болен, у Палладина заболела жена – он не пришел. Защищал Тарановский, Гурвич и др. Восставали Байковы и т. п. Теперь это имеет исторический интерес. Причина – страх украинства» [2].

Саме у цей час велика група професорів остаточно дійшла думки про необхідність еміграції. В.І. Вернадський 8(21) січня «написал записку о выезде профессоров в Югославию, которую Г[еоргий] должен сообщить профессорам в Симферополе» [2]. 17(30) січня, за спогадами В.І. Вернадського «у Тарановского собрание

профессоров, присоединяющихся к поездке в Югославию (С.П. Попов, К.Г. Вобльй, Л.Н. Яснопольский, пр. Филиппов, И.Г. Чарныш, Н.Н. Саввин). В сущности, все хотят выехать, никто не желает в Югославию» [2].

Урешті-решт разом з групою професорів Ф.В. Тарановський виїхав з Криму через Туреччину до Югославії (березень, 1920). Важко вказати точну дату, коли і як Ф.В. Тарановський покинув береги Криму, але можна зробити достатньо аргументовані припущення, що це був пароплав «Константин». М. Йованович у статті «Русские беженцы на сербской земле» пише, зокрема: «Когда 21 марта 1920 г. пароход «Константин» оказался в Дарданеллах, находившиеся на борту еще не знали, куда они плывут. Только на выходе из пролива им сказали, что их ждут в Королевстве СХС» [6]. Крім того, є інформація про те, що саме на цьому пароплаві були ті вчені, які потім стали членами Сербської академії наук. Ці прізвища відомі і серед них є й прізвище Ф.В. Тарановського.

Збереглася ще, крім наведеної вище, одна фотографія Ф.В. Тарановського 1930-х років, яка знаходиться у фонді А.В. Флоровського [33]. На ній він зображений разом з професором М.Л. Окуневим. (Фото 2).

Фото 2. Професори М.Л. Окунев і Ф.В. Тарановський

Так закінчився шлях Ф.В. Тарановського до еміграції. Там він і залишався до кінця життя, довгий час працював професором енциклопедії права й історії слов'янських прав Белградського університету. Працював також у Російському Науковому інституті, створеному у Белграді у 1928 року. З 1933 року – академік Сербської академії наук. Особливу увагу приділяв у своїх студиях в Сербії правовим пам'яткам. Видав у 1931 та 1935 роках чотири томи монументальної праці «История сербского права в государстве Неманичей». Довгий час вчений не поривав зв'язків з ВУАН, регулярно друкував свої праці у «Записках Соціально-економічного відділу ВУАН», зокрема

присвячені вивченню догматики державного права Речі Посполитої (1926-1927). Помер у Сербії 23 січня 1936 року.

Підсумовуючи можна твердити, що за результатами порівняльного аналізу джерел різного походження вдалося більш чітко, ніж це було відомо раніше, встановити хронологію життя і діяльності видатного вченого-правознавця Ф.В. Тарановського саме у буремні роки визвольних змагань в Україні (1917-1920) та з'ясувати еволюцію його вчинків та поглядів, що впливали з його психологічного стану, зумовленого подіями навколишнього життя, й схилили його на шлях еміграції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архив РАН, ф.518, оп.3, од.зб.1611.
2. Вернадский В.И. Дневники. 1917-1921 (Январь 1920 – март 1921). – К. : Наук. думка, 1997.
3. В.И. ВЕРНАДСКИЙ. Дневники 1917-1921 *Октябрь 1917 – январь 1920* / Отв. редакторы К.М. Сытник, Б.В. Левшин; сост. М.Ю. Сорокина, С.Н. Киржаев, А.В. Мемелов, В.С. Неаполитанская. – К. : Наук. думка, 1994. – 272 с.
4. Історія Академії наук України 1918-1923. Документи і матеріали / Відп. ред. П.С. Сохань; упорядники В.Г. Шмельов, В.А. Кучмаренко, О.Г. Луговський, Н.М. Монастирецька, Л.І. Стрельська, С.В. Бакалійко. – К. : Наук. думка, 1993. – 376 с.
5. Історія Дніпропетровського національного університету / Голова редколегії проф. М.В. Поляков. – 4-те вид., переробл. і доповн. – Д.: Вид-во ДНУ. 2008. – 304 с.
6. Йованович М. Как братья с братьями: русские беженцы на сербской земле / М. Йованович // Родина. – 2001. – № 3. – С. 21-30.
7. Косик В.И. Русская Сербия / В.И. Косик // Дорога домой. – 2004. – Вып. 59.
8. Косик В.И. Что мне до вас, мостовые Белграда? Очерки о русской эмиграции в Белграде (1920-1950-е годы) / В.И. Косик. Ч. 1. – М., 2007.
9. Листи Ф.В. Тарановського до В.І. Вернадського // Інститут рукопису Національної бібліотеки України. Відділ рукописів. – Архів В.І. Вернадського з паперів А.Ю. Кримського, од. зб.27014-27020.
10. Матвеева Л. Щоб вижила Академія / Л. Матвеева, Л. Ковальчук // Вісн. АН України. – 1993. – № 2. – С. 82-85.
11. Матвеева Л. В. Становлення Української Академії наук (1918-1928 рр.) / Л.В. Матвеева // УІЖ. – 2008. – № 6. – С. 4-26.
12. Михальченко С.И. Киевская школа в русской историографии (школа западнорусского права) / С.И. Михальченко. – М. : Прометей; Брянск: Изд-во БГПУ, 1996. – 186 с.
13. Михальчик Р. История сербского права в трудах Ф. Тарановского / Р. Михальчик // Русская эмиграция в Югославии. – М., 1996. – С. 223-237.
14. Мудриєвська Л.М. Еміграція Ф.В. Тарановського: причини і наслідки / Л.М. Мудриєвська // Міграційні процеси в Україні і світі: історико-юридичні аспекти. – Сімферополь, ДіАЙПі, 2005. – С. 335-339.
15. Музичко О.Є. Ф.В. Тарановський і польська історична наука кінця XIX – першої половини XX ст. / О.Є. Музичко // Південний архів. Історичні науки. – Херсон, 2004. – Вип. 16. – С. 172-180.
16. Омельченко О. Федор Васильевич Тарановский / О. Омельченко // Право и жизнь. – 1994. – № 6.
17. Открытие юридического и историко-филологического факультетов // Приднепровский край. – 1918. – 6456, 26 (13) мая. – С. 5.
18. К открытию юридического факультета // Приднепровский край. – 1918. – 6458, 29 (16) мая. – С. 5.
19. Путятин В.С. Российские профессора югославских университетов (1920-1941). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., 2010. – 26 с. 07.00.03 – Всеобщая история (новое и новейшее время).
20. Рання історія Академії наук України (1918-1921) / Ю. Храмов, С. Руда, Ю. Павленко, В. Кучмаренко. – К. : Манускрипт, 1993. – 248 с.
21. Речь профессора Ф.В. Тарановского, произнесенная на заседании Совета Императорского Юрьевского университета 27 февраля 1916 года «По вопросу об эвакуации Юрьевского университета». – Юрьев, 1916. – 8 с. Окр. відбиток из «Университетских записок Юрьевского университета».
22. Савчук В.С. Ф.В. Тарановський: жизненный путь и научная деятельность // Наука и наукознание. – 1991. – № 1. – С. 96-102.
23. Савчук В.С. Тарановський Федір Васильович (1875-1936) / В.С. Савчук // Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара: Біобібліограф. довідник / Голова редкол. проф. М.В. Поляков. – 2-е вид., перероб. і доп. – Д. : Вид-во ДНУ, 2008. – С. 487-490.
24. Соловьев А.В. Ф.В. Тарановский как историк славянского права / А.В. Соловьев // Записки Русского научного института в Белграде. – 1936. – Вып. 13. – С. XL-XLVIII.
25. Спекторский Е.В. Жизнь и личность Ф.В. Тарановского / Е.В. Спекторский // Записки Русского научного института в Белграде. – 1936. – Вып. 13. – С. I-XX.
26. Тарановский Ф.В. Речь по вопросу эвакуации Юрьевского университета / В. Тарановский. – Юрьев, 1916. – 8 с. Окр. відбиток.
27. Тесемников В.А. Русские профессора Белградского университета в межвоенный период (1919-1941) / В.А. Тесемников // Культурное наследие российской эмиграции. 1917-1940. – М., 1994.
28. Томсинов В.А. Федор Васильевич Тарановский: судьба и творчество // Законодательство. – 2003. – № 4, – С. 87-90; № 5. – С. 87-91.
29. Усенко І.Б. Академік Ф.В. Тарановський / І.Б. Усенко // Юридична енциклопедія. – К., 1998. – Т. 6. – С. 18-19.
30. Усенко І.Б. Академік Ф.В. Тарановський / І.Б. Усенко // Правова держава. – 1993. – № 4.
31. Усенко І. Тарановський: Повернення на Батьківщину / І. Усенко // Вісн. НАН України. – 1998. – № 3/4. – С. 45-59.
32. Усенко І.Б. Академік Федір Тарановський / І.Б. Усенко. Члени-засновники Національної академії наук України. – К., 1998. – С. 297-316.
33. Флоровский Анатолий Васильевич. – РАН, Архив А.В. Флоровского, ф. 1609, оп. 1, д. 219.
34. Центр. держ. архів літератури і мистецтва (СПб.), зібрання С.А. Венгерова, оп. 2, од. зб. 850.
35. Юридична наука і освіта на Україні / За заг. ред. Шемшученка Ю.С. – К.: Наук. думка, 1992. – 304 с.
36. Encyclopedia Yugoslavia. – Zagreb, 1971. – Т. 8. – С. 319;
37. Hejnosz W.T. Taranowski a Polska / W.T. Hejnosz. – Lvov. – 5 p.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г.В. Боряк**, д.і.н., професор **Ю.В. Котляр**

© В.С. Савчук, 2010

Стаття надійшла до редакції 11.03.2010